

UOT 821.512.162

Nəcibə BAĞIRZADƏ

AMEA Nizami Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
necibe.bagirzade@bk.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİ MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN TƏDQİQATLARINDA

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, Nizami Gəncəvi, Azərbaycan şairi Nizami, nizamişünaslıq, Şərq, ədəbiyyatşünas

Keywords: M.A.Rasulzadeh, Nizami Ganjavi, Azerbaijani poet Nizami, studies of Nizami, East, literary critic

Ключевые слова: М.А.Расулзаде, Низами Гянджеви, азербайджанский поэт Низами, исследования Низами, Восток, литературный критик

Giriş. M.Ə.Rəsulzadə müraciət etdiyi hər bir məsələyə, hər bir mövzuya mütəfəkkir baxışları və mükəmməl yanaşması ilə öz möhürünü vuran fenomenal şəxsiyyət, fikir sahibidir. Bu həqiqəti təsdiqləmək üçün onun bir tək elə publisistikasını vərəqləmək yetərlidir. “Azərbaycan şairi Nizami” isə ədəbiyyatşünas alim kimi M.Ə.Rəsulzadənin şah əsərlərindəndir desək, yanılmırıq. Əsərin Nizami Gəncəvi kimi bütün Şərqin üz tutduğu, heyranlıqla oxuyub öyrəndiyi, hətta özünüküleşdirmək istədiyi dühanın Azərbaycan şairi olduğunu sübut edən sanballı mənbələrdən biri olduğu şübhəsizdir. Onun mühacirətdə yazıb çap etdirdiyi bu kitab sonradan Azərbaycanda da bir neçə dəfə (1991, 2008, 2011) nəşr edilmiş və geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır.

Nizaminin keçmiş SSRİ məkanında və dünyada öyrənilməsi. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri Nizami irsinin öyrənilməsi sahəsində əvəzsiz mənbələrdəndir. Lakin bir həqiqət də var ki, şəxsiyyəti və yaradıcılığı əsrlərlə yol gəlmiş Nizami irsinin keçmiş SSRİ məkanında, eləcə də Azərbaycanda öyrənilməsi onun 1947-ci ildə keçirilən 800 illik yubileyi ərəfəsində daha çox vüsət almışdır. Nizaminin daha çox ardıcıl araşdırılması, tanınması da həmin vaxtdan başlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yublieyə hazırlıq bir neçə il əvvəl başlanmış və o vaxtlar Azərbaycanda nəşr edilən “Revolysiya və Qultura” (indiki “Azərbaycan”) jurnalının hər sayında yubileyə bağlı məlumatlar verilirdi. Həmin jurnalın artıq 1939-cu ildəki nəşrinin səhifələrində professor Bertelsin məşhur “Azərbaycan şairi Nizami” əsərini tamamladığı, Petruşevskinin “Gəncə və Nizami epoxası” kitabı üzərində işlədiyi, məşhur şərqşünas Krımskinin “Nizami və onun müasirləri” adlı əsər yazdığı və sovet məkanında aparılan araşdırmalar, keçiriləcək tədbirlər haqqında xəbərlərə rast gəlmək mümkündür. Daha sonra jurnalın bir neçə nömrəsində ardıcıl olaraq Bertelsin adıçəkilən əsərindən parçalar da yer almışdı.

Tənqidçi, ədəbiyyatşünas Əkbər Ağayevin yazdığına görə, “Nizaminin anadan olmasının 800 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq ədəbiyyatşünasların bir sıra elmi məqalələri 1947-ci ildə çap olunmuş “Nizami Gəncəvi” adlı xüsusi məqalələr məcmuəsində toplanmışdır. Həmin məcmuədə H.Araslının, A.S.Makovelskinin, Y.E.Bertelsin, M.Rəfilinin, Mir Cəlalın, Əli Sultanlının, M.Arifin, M.Cəfərovun, C.Xəndanın, Ə.Ə.Seyidzadənin, A.Krımskinin, H.Orucəlinin böyük Azərbaycan şairi

Nizaminin yaradıcılığının müxtəlif cəhətlərini işıqlandıran qiymətli məqalələri və tədqiqat əsərləri toplanmışdır” [1, s.30]. Lakin Şərq ədəbiyyatının misilsiz nümunələrini yaratmış Nizami Gəncəvinin öyrənilməsinə hələ sovet dönmindən əvvəl başlandığı da heç kəsə sirr deyil və müəllif kitabda bu barədə də məlumat verir. “İnqilabdan əvvəlki alimlərin Nizami haqqındakı fikirlərindən danışarkən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının, alim və yazıçıların da bu sahədəki fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Məşhur ədəbiyyatşünas və tədqiqatçı Firidun bəy Köçərli özünün “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adlı əsərinin birinci cildində Azərbaycanın Gəncə mahalından olan şairlər haqqında danışarkən Nizaminin həyat və yaradıcılığı barədə xüsusi bir ehtiramla yazmışdır: “Şeyx Nizami böyük şairlərdən birisi olub, onun kimi fəsih, rəvan-təb və şirin-zəban şair dünya üzünə az gəlir. Heç bir şair o lətafət və zəriflikdə söz deməyibdir. Onun cümləyə məşhur olan “Xəmsə”si ki ona “Pənc-gənc” dəxi deyilir, bimisil və binəzir əsərlərdir ki, həqiqətdə xəzinə malıdır” [1, s. 22].

Araşdırmalardan bəlli olur ki, tarixin müxtəlif dövrlərində yaratdıqları yaşasa belə, çox zaman məsnəvi şeirinin misilsiz ustadı olan Nizaminin adı çəkilməmiş, bilərəkdən və ya bilməyərəkdən o, kölgədə qalmışdır. Bunun da müəyyən səbəbləri vardır ki, bir çox tədqiqatçılar bu barədə öz fikirlərini qeyd etmişlər.

Nizami yaradıcılığının sanballı tədqiqatçılarından sayılan A.Krımski belə yazır ki: “Собственно говоря, первую статью, сколько-нибудь похожую на связное жизнеописание Низами, пусть и грубым искажением исторических данных, мы имеем уж чуть ли не три столетия спустя после его смерти” [5, s. 21]. A.Y.Krımski Nizami haqqında ilk məlumatı yalnız XV əsrdə Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirət əş-şüəra” toplusunda rast gəlindiyini yazır və Dövlətşahın əlində bizə gəlib çatmayan mənbələrin olduğunu qeyd edir ki, bu fikir də xeyli inandırıcı görünür. XV əsrə qədər Nizaminin həyatının öyrənilməməsinin səbəbini isə Krımski həmin dövrdə şairlərin həyatının deyil, yazdığı əsərlərin daha önəmli olduğu ilə əsaslandırır. Onlar üçün məşhur şairlərin yaradıcılığının oxucuya çatdırılmasının həm asan, həm də daha maraqlı olduğunu düşünür. “Возникает вопрос, почему же в XII-XIII вв. специальные персидские антологисты, посвятившие себя изучению истории своей литературы (один был современником великого поэта из Гянджи), не дали в своих антологических сводах ничего биографического о нём. Это такой вопрос, который может быть задан и относительно многих других литературных имён Востока, включая сюда и Фирдоуси.

Одна причина (основная) заключается в том, что ранним антологистам-стилистам и легче, и интереснее казалось предложить читателю изящные образцы творчества крупных писателей, чем разыскивать точные данные об их жизни” [5, s. 24].

Bununla yanaşı, A.Y.Krımski Nizaminin həmin dövrlərdə adı çəkilməsə belə, bir çox əsərlərdə şeirlərinin yer aldığını, daha dəqiq desək, yaradıcılıq nümunələrindən istifadə olunduğunu bildirir. Məsələn, Rəvandinin “Rahət-əs sudur” əsərini Nizaminin 249 şeiri ilə qüvvətləndirdiyini, lakin həmin dövrdə Nizami kimi məşhur şairin adının çəkilməsinə ehtiyac duyulmadığını qeyd edir. Professor Şamil Qurbanov Krımskinin Nizami irsinin öyrənilməsi sahəsindəki əvəzsiz xidmətlərini qiymətləndirərək yazır: “Özünün elmi sanbalına, əhatə etdiyi ilk və müxtəlifdilli mənbələrin genişliyinə, tədqiqat xarakterinə görə “Nizami və onun müasirləri” əsəri təkcə Krımskinin yaradıcılığında yox, ümumən, sovet və dünya şərqşünaslığında

böyük nailiyyətlərdən hesab oluna bilər. Nəzərə alsaq ki, monoqrafiyanın yazıldığı dövrdə (30-cu illərin axırlarında) rus və şərqşünaslıq elmində sözün əsl və geniş mənasında, Nizami irsi yenidən tədqiqat axarına düşür, nizamişünaslıq yenidən yaranırdı, onda Krımskinin tədqiqatının əhəmiyyəti daha da aydınlaşar. Çünki 800 il ərzində bütün Orta və Yaxın Şərqlə fars və türkdilli xalqlarının ədəbi-ictimai fikrinə güclü təsir göstərmiş, özünün bəşəri ideyaları, sağlam humanizmi, azadlıq və demokratiya haqqındakı fikirləri ilə həyata, gələcəyə dərin elmi-fəlsəfi baxışları ilə dünya ədəbiyyatı klassiklərini heyretə salmış, utopik cəmiyyət haqqında Avropa filosoflarını əslrlərlə qabaqlamış Nizami bütün Şərq təzkiyələrinin bəzəyi olsa da, nə Şərqdə, nə də Qərbdə onun haqqında belə geniş tədqiqat aparılmamış, monoqrafik əsərlər yazılmamışdır. Avropa ədəbi ictimaiyyəti XIX əsrin ortalarından Şərqlə böyük diqqətinə ciddi maraq göstərsə də, bir-iki dissertasiyanı nəzərə almasaq, Nizami irsinin öyrənilməsi, demək olar ki, ensiklopedik məqalə və məlumatlardan, natamam tərcümələrdən, şərqşünaslığa aid dərslər bölmələrindən kənara çıxmırdı. Üstəlik, əsrimizin əvvəllərinə qədər şair qeydsiz-şərtsiz İran ədəbiyyatının klassiki kimi təqdim edilir, doğma xalqın ədəbiyyatından və kökündən ayrılırdı” [6, s.25-26].

Bunun bir səbəbi də XVII əsrin sonlarına qədər İrana səyahət edən səyyahların daha çox Hafiz və Sədi ilə maraqlanması olub. XX əsrin əvvəlləri isə sanki nizamişünaslıqda bir çevriliş olmuş, ədəbi, poetik, fəlsəfəsi düşüncəsiylə, insanlığa verdiyi dəyərlə, bəşəri ideallar daşıyıcısı olması, özünün məğrur həyat hekayəsiylə örnək olan, təkcə Şərq deyil, Qərb ədəbiyyatına belə təsir göstərmiş bu dahinin həyat və yaradıcılığı Şərq poeziyasının seyrinə düşmüş ən böyük tədqiqatçıların marağına səbəb olmuşdur. Həyatını öyrəndikcə, əsərlərini ayrı-ayrılıqda araşdırdıqca Nizaminin necə yenilməz bir zirvəni fəth etdiyi aşkar olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin həm də bir məktəb yaratdığına işarə edərək yazır: “Şərq ədibləri Nizamini (əsərlərinə yazılmış hədsiz-hesabsız bənzətmə və nəzirələrdən göründüyü kimi), şairlikdə klassik İran ədəbiyyatının müştəri kimi tanımış və “məsnəviçilərin imamı və Şərq əfsanə yazanlarının şeyxi” saymışlar. Bu baxımdan onların nəzərində Nizami nəhəngliyi ölçülə bilməyən bir yaradıcıdır; klassik istilahlə desək, o, ixtiraçıdır. Bunun ən böyük şahidi kimi Nizamidən sonra yazıb-yaradan şairlərin heç birinə onun işlədiyi mövzu, istifadə etdiyi vəzn və formadan xaric bir dastan yazmanın nəzərə alınmadığı irəli sürülür” [9, s.90].

Əslində isə Nizami yaradıcılığına müraciətlər hələ şairin sağlığında ikən olmuş, təəssüf ki, onlar bu və ya digər səbəbdən zamanın sınağından çıxıb bilmədiyi üçün dövrümüzdə gəlib çıxmamışdır. “Doğrudur, bizə məlum olan nəzirələr Nizaminin həyatından yüz və daha çox il sonra yazılmışdır. Lakin şairin öz sözündən anlaşıldığına görə, bizə çatmamış olan bu nəzirələr artıq şairin sağlığında yazılmağa başlamışdır” [3, s.46]. Bu nəzirələri yazan şairlər də, təbii ki, Nizami yaradıcılığını bir tədqiqatçı nəzəri ilə olmasa belə, söz adamı kimi bacardıqları qədər araşdırmış, onun sənətinin incəliklərini mənimsəməyə, öyrənməyə və sələflərinin poetik uğurlarından öz əsərlərində istifadə etməyə çalışmışlar. Bir çoxları bunu elə əsərlərində də qeyd etmiş, ensiklopedik biliyə, dərin zəkaya malik olan Nizaminin söz dünyasından yararlandıklarını etiraf etmişlər. Bu mənada, nəzirələr özü də kiçik tədqiqatlar hesab edilə bilər. Daha doğrusu, Nizami kimi şöhrəti dünyanı bürümüş bir söz ustasının əsərlərinə yazılan nəzirələr onun sənətkarlıq şöhrətinin yayıldığı coğrafiyanı bəlli etməkdə böyük yardımçı ola bilər.

M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində Nizaminin cahan ədəbiyyatındakı yeri haqqında danışarkən bu məqamlara da toxunur: “Hicri VII

(miladi XIII) əsrin başlanğıcında yazılmış “Lübabül-əlbab” əsərində onun müəllifi, öz dövrünün məşhur bioqrafı, ədəbiyyat həvəskarı və söz mütəxəssisi Məhəmməd Övfi Nizami haqqında yazır: “Gəncəli Nizami məharətli ifadələri və mənimsədiyi biliyin sərvəti vasitəsilə incəliklər xəzinəsini dünyadakıların başına səpmişdir” [9, s.90], “Hicri VIII (XIV) yüzildə Zəkəriyyə Qəzvini və Əbdül Rəşid Bakuvî öz əsərlərində Nizamidən bəhs etmişlər” [9, s.91], “Nizaminin “Xəmsə”sinə ilk nəzirəni yazan Əmir Xosrov Dəhləvi öz “Məcnun və Leyli” poemasının müqəddiməsində “Sənin söylədiklərinin hamısı Nizamidəndir” deyənlərə cavab olaraq yazdığı sətirlərdə Nizaminin yaradıcılığındakı üstünlük və birinciliyi bildirərək deyir: “Xəzinəni bəsləyən də, saçan da odur, bu iş onun boyuna bilçilmişdir, əvəzini deyil, eynini veririk; başqa iş deyil, eyni işi görürəm” [9, s.91]. Daha sonra Rəsulzadə Sədi Şirazin “Nizamidən çox ilhamlanaraq ondan misallar, beyt və misralar iqtibas etdiyini” [9, s.91], Hafiz Şirazin öz “Müğənninamə”sində Nizamidən bəhs etdiyini” [9, s.92], Əbdürrəhman Caminin də Nizamini öydüyünü [9, s.92], Hilali Cığatainin Nizami haqqında beytlər yazdığını [9, s.94] xatırlatmışdır. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Nəvai özünü Nizaminin şagirdi saymaqla və ustadından mənəvi kamillik diplomu alması ilə öyünür və fəxr edir” [9, s.100]. “Klassik türk şeirinin böyük dahisi Füzuli də özünü Nizaminin şagirdi saymışdır” [9, s.101]. “İstanbul Unversitetində uzun illər İran ədəbiyyatından dərs demiş Hüseyn Daniş yazır: Şərqli və qərblə bütün tənqidçilər bir məsələdə yekdil və həmfikirdirlər: “Nizami nəcib, müstəqil və vüqarlı bir dühaya malik olan şairdir” [9, s.103].

Göründüyü kimi, bəşəriyyətə, insanlığa sevgisi, dərin zəkası, zəngin biliyi, böyük humanizmi sayəsində yüksək sənətkarlıq nümunələri bəxş etmiş Nizami bütün Şərq və Qərb dünyasında eyni hörmət və ehtiramla yad edilmiş və hər kəs bu zirvəyə boylanmaqla ondan nəsə əxz etməyə, öyrənməyə, ona yaxın olmağa çalışmışdır. “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində daha sonra oxuyuruq: “Ustad M.F.Köprülü V.Bartoldun “İslam mədəniyyəti tarixi” adlı kitabına yazdığı qeydlər arasında Nizami barədə demişdir ki, Nizami “İran və türk məsnəvilərinin ən böyük ustadı, İranın ən böyük şairlərindən biridir və onun şeirlərində olduqca tərəvətli türk sözlərinə də təsadüf edilir” [9, s.103].

M.Ə.Rəsulzadə Nizami yaradıcılığı haqqında. Nizaminin öyrənilməsində əvəzsiz xidməti olmuş şəxsiyyətlərdən biri də, təbii ki, yuxarıda adı çəkilən M.Ə.Rəsulzadədir. Qısaldılmış şəkildə verdiyimiz bu misallar isə M.Ə.Rəsulzadənin Nizami yaradıcılığına nə qədər dərinədən bələd, haqqında yazılan əsərlər və tədqiqatlardan nə qədər xəbərdar olduğunun göstəricisidir. M.Ə.Rəsulzadənin mühacirətdə yazdıqlarının təsdiqini sovet nizamişünaslarının tədqiqatlarında da tapmaq olur. Bu sahədə M.Ə.Rəsulzadə ilə sovet nizamişünasları arasında heç bir fikir ayrılığı yoxdur. Əksinə, bu fikirlər sanki bir-birinin təsdiqi və davamıdır.

Akademik Həmid Araslı qeyd edir ki, “Nizaminin bu cəhəşümül əsərləri bütün Yaxın Şərq şairləri üçün nümunə olmuşdur. Əsrlərcə Şərqin ən böyük şairləri Nizami “Xəmsə”sinə nəzirələr-bənzətmələr yazmışlar. Hindistanda Xosrov Dəhləvi, Özbəkistanda Əlişir Nəvai, İranda Cami kimi görkəmli şairlər “Xəmsə”lər yazıb Nizami mövzularını dəfələrlə yenidən işləmişlər.

Ümumiyyətlə, Nizami mövzusunda əsər yazmaq Yaxın Şərqdə şairlik imtahanı vermək hesab olunurdu.

Azərbaycan şairlərindən Arif, Həqiqi, Zənuri, Xəlfə Əşrəf, Nakam və başqaları da onun mövzularında yazmış, xüsusən şeirimizin fəxri Füzuli “Leyli və Məcnun” əsərini yazanda Nizamini öz ustadı kimi xatırlamışdır.

Nizaminin mövzuları Qərbi Avropa ədəbiyyatında da öz əks-sədasını tapmış, Şiller və Şekspir kimi dahi şairlərin yaradıcılığında səslənmişdir. Hələ XIV əsrdə Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərini ilk dəfə Qızıl Orda şairi Qütb qıpçaq dilinə tərcümə etmişdir. Şairin əsərləri dünyanın bütün dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Şərq alimləri əsrlərdən bəri onun dühasını təqdir edib əsərlərinə şərhlər və təriflər yazmışlar. Qərbi Avropa və rus alimləri onun dühası önündə heyrət edib əsərlərini tərcümə etməyi özlərinə şərəf saymışlar.

Böyük mütəfəkkir və dramaturq, Şərqin ilk mütərəqqi filosofu Mirzə Fətəli Axundov Nizami şeirlərini müasirlərinə nümunə göstərmişdir” [2, s.35-36].

Təkcə Şərq deyil, Qərb dünyası da Nizami poeziyasının bəşəri mahiyyətini, humanizmini, insanlığa məhəbbətini yüksək dəyərləndirmiş, maraq göstərmiş, onun yaradıcılığından bu və ya digər şəkildə yararlanmış, onun böyüklüyünü etiraf etmişdir. Çünki Nizaminin əsərləri sanki səmavi kitabların davamı kimidir: cəmiyyətin bütün təbəqələrini özündə ehtiva edən, insanları doğru yola yönəldən, insanın içindəki insanlığı oyadan, ailə hisslər aşıl原因an və cəmiyyəti ədalətli olmağa səsləyən. Bütün bunlar dinindən, irqindən, dilindən asılı olmayaraq bəşər övladına yönəldiyi üçün Nizami yaradıcılığı, əlbəttə ki, bəşəridir və buna görə də onun yaradıcılığı bütün dünyada sevilərək öyrənilmişdir. “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində M.Ə.Rəsulzadə bu barədə belə yazır: “Farsca yazdığına görə millətlərarası sahədə İran ədəbiyyatına və beləliklə, İrana mənsub edilən Nizamiyə Avropada da əhəmiyyət verilmişdir. Şərq və bilavasitə İran ədəbiyyatı tarixilə məşğul olanlar ona çoxlu tədqiqatlar həsr etmiş və hətta haqqında kitablar da yazmışlar. Şairin əsərləri qismən də olsa Avropa dillərinə tərcümə olunmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq İngiltərə, Almaniya, Fransa, İtaliya və Rusiyada Nizami haqqında çap olunmuş əsərlərin sayı onlarcadır” [9, s.89].

Türk dilində qəzəl yazmaq olduqca çətin olsa belə, Nizami öz böyük istedadı, yüksək sənətkarlığı ilə bunu bacarmışdır. Klassik poeziyanın bir çox janrlarında söz demiş, hikmətli sözləri, fəlsəfi-ictimai məzmunlu əsərləri əsrlər boyu Şərqdə tanınan və dəyərləndirilən Nizami Qərbdə də tanınmış və rəğbət qazanmışdır. Məşhur alman şairi Höte “Qərb və Şərq divanı”ndakı parçaların birində Cami Sədi ilə yanaşı Nizaminin adını çəkir, Şərq ədəbiyyatının misilsiz nümunələrini yaratmış bu dahinin sənətinə vurğunluğunu ifadə edir [7, s.86]. Daha sonra onun sənəti haqqında fikirlərini yazarkən onun Səlcuqlar dövründə sakit bir həyat yaşadığını, öz ana yurdu Gəncədə dəfn edildiyini də yazır [7, s.182].

Kitabların ən ilki
Eşq yazan kitabdır.
Sevinci azdan da az,
Çoxusu iztirabdır.
Mən diqqətlə oxudum
Cild-cild açıqlamalar,
Bir bölümü ayrılıq,
Bir bölümü dərd, dərd.
Son yox, uzanıb gedir,
Nə bir dost var, nə həmdərd.
Ey Nizami, axırda
Doğru yol tapdın yenə,
Aşıqlar qabili-mümkün

Olmayanı həll edib
Qovuşar bir-birinə [8, s.56-57].

M.Ə.Rəsulzadə də “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasında Hötedən bəhs edərək onun Nizami haqqında fikirlərindən sitat gətirir: “Şairin doğrudan-doğruya əxlaqi mövzulara toxunan başqa parçaları da eyni şirin və aydın bir deyim tərzində daşıyırlar. Hər hansı bir adama aid, ikitərəfli, nə qədər qarışıq vəziyyətdə olursa-olsun, bütün məsələləri şair çıxış yoluna apararaq həmin əxlaqa uyğun bir şəkildə həll edir. Sakit təbiətinə tam uyğun olaraq, Nizami Səlcuqlar dövründə ana yurdu Gəncədə sakit bir həyat keçirmiş və orada da vəfat etmişdir.

Öz ətrafında tapdığı bütün eşq əfsanələri (ləqendaları) ilə yarımöcüzəli əfsanələri Nizami coşqun bir şövlə toplamışdır” [9, s.107]. Höte Nizaminin Gəncədə doğulub, Gəncədə də vəfat etdiyi haqqında yazır. Gəncənin Azərbaycan torpağı, Nizaminin də Azərbaycan şairi olduğunu sübut edən tutarlı dəlillər isə daha sonrakı zamanlarda yazılan mənbələrdə yer alır. Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi olduğunu tutarlı dəlillərlə elmi şəkildə sübut edənsə, təbii ki, yenə də M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Nizaminin Azərbaycan şairi olduğunu bu miqyasda, bu sanbalda, bu təqdimatda ilk dəfə geniş oxucu auditoriyasına çatdıran məhz M.Ə.Rəsulzadənin bəlli monoqrafiyasıdır.

Nizaminin Avropada öyrənilməsinə gəlincə isə, Rəsulzadə dr.Vilhelm Baxerin 1871-ci ildə çap etdirdiyi əsərində Hötenin onun haqqında “yüksək dühaya malik incə bir zəka deməsinə baxmayaraq” şairin “Almaniyada və bütün Avropada heç tanınmadığına təəssüfləndiyindən, lakin sonradan H.Etenin 1887-ci ildə yazdığı əsərlə bu vəziyyətin dəyişdiyindən bəhs edir [9, s.107]. Krımskinin yazdığına görə, məşhur şərqşünas H.Ete “Yeni fars ədəbiyyatı”ndakı məqaləsində Nizamiyə bir neçə səhifə ayırmış, bütün ədəbiyyat tarixi öyrənənlər üçün heç vaxt dəyərini itirməyəcək faktlara əsaslanmışdır. Lakin Etenin dili çox və yorucudur. Buna baxmayaraq, “ta bu günə qədər elmin son sözü hesab edilə bilər” [5, s.64].

M.Ə.Rəsulzadə öz monoqrafiyasında daha sonra P.Hornun 1925-ci ildə Berlində nəşr etdirdiyi əsərində “Nizami şeirinin misilsiz dolğunluğunu” təsvir etməsinə qeyd edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Nizaminin öyrənilməsi yolunda aparılan tədqiqatlarda istər onun həyatı, istərsə də yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən səhvlərə də yol verilmişdir. Bu səhvlər tədqiqatçıların bəzən fars dilini ümumiyyətlə bilməyərək tərcümələrdən istifadə etməsindən, bəzən də doğru olmayan mənbələrə istinad etməsindən qaynaqlanmışdır. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində Rəsulzadənin də öz əsərində adını çəkdiyi Horn “Fars ədəbiyyatı” əsərində nə Nizaminin yaşadığı dövr, nə yaşadığı yer, nə də şairin ədəbi mühiti, yaradıcılığına təsir edən mənbələr haqqında söz açır. A.Y.Krımskinin yazdığına görə, Horn əsərdə “Xosrov və Şirin” kimi dəyərli bir əsərin yalnız adını çəkməklə kifayətlənir. Ən maraqlısı odur ki, Horn həmin əsərdə Nizaminin “Yusif və Züleyxa” əsəri olduğu haqqında məlumat verir. Halbuki “Yusif və Züleyxa” Caminin əsəridir. Bütün şərqşünaslara yaxşı tanış olan bu əsər və müəllif haqqında yanlış məlumat da Krımskini təəccübləndirir [5, s.68]. Yeri gəlmişkən, Nizaminin öyrənilməsində bir çox yanlışlıqlara yol verilməsi haqqında fikirlərlə Əkbər Ağayevin “Nizami və dünya ədəbiyyatı” əsərində də rast gəlmək mümkündür. O yazır: “Avropada şərqşünas alimlərin Nizami haqqında yaratdıqları əsərlər bəzən tədqiqat mahiyyətlərində olmuş, bəzən isə Avropa oxucularını Nizaminin əsərləri ilə tanış etmək məqsədini güdmüşdür. Çox zaman isə bu tədqiqat və şərhlər o vaxt Avropada məlum olan Şərq təzkiyələrindən alınmışdı, bu

təzkirələrdəki bir sıra yanlış, dəqiq olmayan faktlar və fikirlər də Avropa alimləri tərəfindən təkrar edilirdi. Bu vəziyyət Şərq ədəbiyyatının bir sıra məsələ və faktların təhrif edilməsi, Şərq ölkələri yazıçılarının haqqında yanlış təsəvvürlərin yaranması ilə nəticələnirdi. Böyük Azərbaycan şairi Nizaminin Avropada uzun müddət İran şairi kimi öyrənilməsinin özü də müəyyən dərəcədə onun haqqında Avropada yayılmış bu yanlış təsəvvürlə əlaqədardır.

İstisna təşkil edən bəzi yaxşı tərcümələr nəzərə alınmazsa, Avropada Nizaminin əsərlərindən edilən tərcümə nümunələrinin çox zaman yanlış, naqis, katiblər tərəfindən təhrif edilmiş mətnlərə əsaslanması da buraya əlavə edilə bilər” [1, s.16].

Heç kəsə sirr deyil ki, bütün dünya ədəbiyyatının öyrənilməsində tərcümənin əvəzsiz xidməti vardır. Bütün başqa klassiklər kimi, Nizami irsinin öyrənilməsində də tərcümənin rolu danılmazdır. Lakin bu həqiqət də vardır ki, istənilən halda hər bir əsər tərcümədə ya bədii, ya da məzmun cəhətdən xeyli itkiyə məruz qalır. Hər bir yazıçı və oxucu yalnız uğurlu tərcümənin arzusunda ola bilər. Çünki tərcümədə sənətkarlıq da dili bilmək qədər önəmli bir məsələdir. Tərcümə heç vaxt orijinalın tam eyni olmur. Bu mənada yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçıların iradlarıyla razılaşmamaq mümkün deyildir. Lakin hər bir sənətkar kimi, Nizami yaradıcılığının öyrənilməsində də qədim tərcümələrin ən azı gerçəyin üzə çıxarılması üçün müəyyən qədər rolu vardır. Pənah Xəlilov Xarəzm şairi Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin tərcüməsi haqqında müxtəlif fikirlərin olduğunu qeyd edir. “Qütbün orijinala münasibəti barədə filoloqların mülahizələri müxtəlifdir. A.H.Samoyloviç onu nöqsanlı tərcümə, Y.E.Bertels uğursuz tərcümə saymış, A.Zayonkovski ən qədim türk versiyası (najstarzawersiq) adlandırmış, Ə.H.Nəcib isə sərbəst tərcümə və nəzirə hesab etmişdir. A.H.Samoyloviçin və Y.E.Bertelsin mülahizələrinin əsassızlığını A.Zayonkovski sübuta yetirmişdir.

Ə.H.Nəcib isə yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, Qütbün türkdilli “Xosrov və Şirin”i ilə Nizaminin fars dilində yazdığı əsəri fəsillərin sərlövhələrinə görə deyil, mənzum romanın bütün poetik məzmununu əsasında daha təfəsilatlı şəkildə tutuşduranda, onun məğzinin və süjet inkişafının fars orijinalında qaldığı aydın görünür, lakin tərcümə prosesində o qədər dəyişiklik edilmişdir ki, roman faktiki olaraq yeni zəmində “nəzirəyə çevrilmiş, yəni Nizami romanına cavaba çevrilmişdir”. Pənah Xəlilov bu məsələyə münasibət göstərərək yazır: “Bir halda ki orijinalın quruluşu, süjeti dəyişikliyə uğramır, əsərin fəsillərinin adı qismən dəyişsə də, fəslin məzmunu eyni ilə saxlanılır, surətlərə təzə traktovka verilmir, orijinalın hər beyti yaradıcı tərcüməçi hünəri ilə fəhm olunur və ruhən, hətta vəzninə görə də orijinala tam uyğun gəlir, o zaman tərcümənin versiya, nəzirə adlandırılması üçün əsas qalmır” [4, s.5].

M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində məşhur şərqşünas professor E.Braunun “İran ədəbiyyatı” adlı əsərində Nizami haqqında dəyərli fikirlərini qeyd edir. A.Krımski isə Braunun tədqiqatına bir qədər tənqidi yanaşır. Krımskinin ingilis E.Braunun “Fars ədəbiyyatı tarixi” dördcildliyində Nizamiyə 11 səhifə yer ayırdığını, onun ilk üç səhifəsində şairin bioqrafiyasını və əsərlərini xronoloji ardıcılıqla verdiyini qeyd edir, lakin təəssüf edir ki, Nizaminin “Divan”ının olmadığı haqqında səhv fikrini yazmaqla Braun gənc Hornun səhvlərini təkrar etmiş olur. Baxer və Rye kimi, Braun da həmin səhvi təkrar edir. “Если у Низами диван лирики в действительности существовал, то он, по-видимому, давно затерян и забыт”. А ведь тогда, когда эти слова писал Браун (1906),

печатно имелось сверх описательного каталога Аудских рукописей в Индии (1854) также описание берлинских рукописей (1888) и еще одно Бодлианских рукописей в Оксфорде (1898), и в этих каталогах не только констатировано существование сберегшегося дивана Низамиевой лирики (можно сказать, под боком у Брауна), но приблизительно сообщено и содержание той лирики.

Ясен очень небезинтересный факт, что специалист-иранист профессор Браун совершенно не пользовался вышеназванными крупными иранистическими трудами – не знал их!» [5, s.69].

M.Ə.Rəsulzadə 1924-cü ildə London Universitetində İran dili və ədəbiyyatı professoru olan S.E.Vilsonun “Yeddi gözəl”i ingilis dilinə tərcümə və təfsir edən, ikicildlik mötəbər əsərinə yazdığı ön sözdə Nizamini Şekspir və Petrarka ilə eyni tutmasından, fransızlardan Kollec de Fransın professoru Barbye de Meynarın Nizami yaradıcılığını incələməsindən, 1894-cü ildə Turin Universitetinin professoru İtalo Pizzinin “Fars poeziyasının tarixi” əsərində “Nizamidən mötəbər və geniş parçalar verməsindən”, Pizzinin “Nizaminin “Bəhram Gur”u ilə Bokkaçonun “Ameto”su arasında oxşarlıq görməsindən danışır və sitatlar gətirir. Daha sonra Rəsulzadə Nizami ilə Bokkaço yaradıcılığı arasındakı oxşarlığın alman şərqşünası Yozef fon Hammer tərəfindən də qeyd edildiyindən, şairin yaradıcılığını son dərəcə yüksək tutan akademik S.F.Oldenburqun Nizaminin tədqiq edilməsini gənc şərqşünaslara tövsiyə etdiyindən yazır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Krımskinin Nizaminin öyrənilməsində böyük rolundan danışan professor Şamil Qurbanov yazır: “Şərqin və Qərbin elmi mənbələrinə dərinlən bələd olan və onların hamısını çox diqqətlə nəzərdən keçirən A.Krımski Nizami ilə əlaqədar bütün məxəzləri saf-çürük etdikdən sonra göstərir ki, Azərbaycan şairini ilk dəfə avropalılara təqdim edən Hammer olmuşdur. O, 1818-ci ildə Vyanada nəşr etdiyi “Fars ədəbiyyatı tarixi” əsərində Nizamiyə geniş yer vermişdir. O, Dövlətşahın şair haqqındakı səhvlərini təkrar edib onları bir qədər də mürəkkəbləşdirsə də, Nizamini ləyaqətlə təqdim etmiş, əsərini onun zəngin irsindən etdiyi bədii tərcümələrlə bəzəmişdir. Yalnız bundan sonra böyük alman şairi Höte özünün “Şərq və Qərb divanı”nı nəşr etmiş (1819) və demişdi: “Deyirlər ki, farslar beş yüz il müddətində yaranmış şairlərindən yalnız yeddisini layiqli hesab edirlər, axı yerdə qalanların, farsların brak etdiyi şairlərin içərisində elələri vardır ki, onlar məndən də yaxşıdırlar”. Sonralar isə 1871-ci ildə 21 yaşlı macar şərqşünası Vilhelm Baxer “Nizami. Həyatı və yaradıcılığı” adlı dissertasiyasını yazandan sonra böyük Azərbaycan şairini Avropada daha geniş tanınmağa, öyrənməyə və tərcümə etməyə başladılar” [6, s.31].

Nəticə. Nizaminin poeziyası müdrik kəlamlarla zəngindir. Bu müdrik kəlamların bədii ifadəsi isə o qədər mükəmməldir ki, onlar yazıldığı əsərdən kənarda belə öz bədii gücünü saxlaya bilmiş və ayrı-ayrı beytlər şəklində də dillərdə əzbər olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” kitabında “Nizaminin cahan ədəbiyyatındakı yeri” bölümündə 1941-ci ildə Bakıda Bertelsin “Sovet şərtlərinin verdiyi “haqqi-təlif”ə uyğun” da olsa, “Böyük Azərbaycan şairi” başlığı altında bir monoqrafiya nəşr edilməsi”ni qeyd edir və bölümü bu fikirlərlə tamamlayır: “Nizami haqqındakı orijinal rəyini bildiyimiz Hötenin klassik İran şairləri haqqında Şansölye fon Müllərə söylədiyi məşhur bir sözü vardır: “İranlılar beş yüz il içində yetişən şairlərindən yalnız yeddisini ulduza bənzədib bəyənilər. Halbuki onların bəyənmədikləri arasında bir çoxları məndən parlaqdır”.

“Mədəniyyət dünyası”nın ən böyük şairi tərəfindən özündən üstün olduğu etiraf edilən bu yeddiyərdən biri, yuxarıda araşdırdığımız müxtəlif rəylərdən göründüyü kimi, bəlkə də birincisi, Nizamidir!” [9, s.116]. Odur ki, XII əsrdə Azərbaycanda doğulub bütün Şərq poeziyasına günəş kimi nur saçan Nizami irsi zaman-zaman müxtəlif aspektlərdən öyrənilmiş və bugünə qədər də tədqiqat mövzusu olmaqda davam edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Ağayev Əkbər. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964
2. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1947
3. Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: EAAZF Nəşriyyatı, 1940
4. Xəlilov P. Nizaminin “Xosrov və Şirin”i Qərb tərcüməsində. Nizami Gəncəvi və SSRİ xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986
5. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку: Издательство «ЭЛМ», 1981
6. Qurbanov Şamil. A.Y.Krımski Nizami Gəncəvi haqqında. Nizami Gəncəvi və SSRİ xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986
7. Гете И.В. Западно-восточный диван. Москва: «Наука», 1988
8. Qubaton Ələkbər. Y.V.Göte, H.Hayne lirikası və “Qərb-Şərq divanı”ndan nümunələr. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2007, 100 s.
9. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: “Çıraq”, 2008, 416 s.

Najiba Bagirzade

Studying creative activity of Nizami Ganjavi in the researches of Muhammad Amin Rasulzade

S u m m a r y

Nizami Ganjavi is one of the great poets in the whole Eastern world who glorifies great human ideals in his works, informs the reader about the fair society that humanity desires at all times and places, and instills such wonderful feelings as kindness, goodness, diligence, truthfulness, honesty, and humanity.

Nizami, who created the most perfect examples of classical oriental poetry, had a great influence on Eastern poetry and created a school, has always been in the center of researchers' attention. Nizami has been studied with the same interest and attention, both in the east and in the west.

A thorough study of the life and work of Nizami, who was presented as a representative of Iranian literature for many years, was mostly associated with the 800th anniversary of the poet in the former Soviet Union. On this eve, the founder of the Republic, the national ideologue M.A. Rasulzade, while in exile, studied the works of the genius Azerbaijani poet Nizami Ganjavi whose poetic world aroused interest in the east and the west and for many years was presented to readers as a Persian poet by researchers, created a respectable monograph consisting of an introduction and four chapters. This work written by M.A. Rasulzadeh which differed from the Soviet scholars, studied Nizami heritage by its unique approach to

the great poet and proved with convincing facts that Nizami was an Azerbaijani poet, opened a separate page in the study of Nizami and became one of the valuable sources in the study of Nizami's legacy. Along with the opinions of scholars who wrote about the life and work of the great poet, the work written by Mohammad Amin Rasulzadeh has been also studied in the article.

Наджиба Багирзаде

**Изучение творчества Низами Гянджеви в исследованиях
Мухаммед Амина Расулзаде**

Р е з ю м е

Низами Гянджеви, который прославляет великие человеческие идеалы в своих произведениях, информирует читателя о справедливом обществе, о котором человечество желает во все времена и места и прививает такие замечательные чувства, как доброта, трудолюбие, правдивость, честность и человечность, – является одним из великих поэтов, принятых всем восточным миром.

Низами, создавший наиболее совершенные образцы классической восточной поэзии, оказал большое влияние на восточную поэзию и создал школу, всегда находившуюся в центре внимания исследователей. Они пытались изучать Низами с одинаковым интересом и вниманием, как на Востоке, так и на Западе.

Углубленное изучение жизни и творчества Низами, которого много лет считали представителем персидской литературы, было в основном связано с 800-летием поэта в период постсоветского пространства. Накануне, основатель республики, национальный идеолог М.А. Расулзаде, находясь в изгнании, изучил произведения гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви, чей поэтический мир вызывал интерес на Востоке и Западе и долгие годы был представлен читателям как персидский поэт, создал уважаемую монографию, состоящую из введения и четырех глав. Эта работа, написанная М.А. Расулзаде, отличается от советских ученых, изучивших наследие Низами, своим уникальным подходом к великому поэту и убедительными фактами доказывает, что Низами был азербайджанским поэтом, открыл отдельную страницу в изучении Низами и стал одним из ценных источников в изучении наследия Низами. Наряду с мнением ученых, которые писали о жизни и творчестве великого поэта, в статье также было изучено это произведение Мухаммеда Амина Расулзаде.